

25 morgów i 34 pręty chełmińskie z 155 mieszkańcami. W roku 1861 wieś liczyła 257 mieszkańców, w tym 188 mennonitów. W późniejszych latach liczba mieszkańców wsi malała między innymi ze względu na emigrację części ludności w górę rzeki, gdzie założona została osada Kazuń Niemiecki. Na początku XIX wieku ludność emigrowała również do Rosji i Ameryki. W 1905 roku wspólnota Mennonitów liczyła już jedynie 60 osób. W 1906 roku gminę zamieszkiwało ich 51, a w 1933 roku zaledwie 12. Większość mennonitów po wojnie wyemigrowała do Niemiec, USA i Kanady. W 1931 roku w Małej Nieszawce było 242 mieszkańców, Nieszawka liczyła 225 osób, a w Wielka Nieszawka 328 osób. Tuż przed wojną Małą Nieszawkę zamieszkiwało 179 osób wliczając w to mieszkańców osady Dulewski Młyn. W 1945 roku przywrócono wsi polską nazwę Mała Nieszawka. Jej tereny zasiedlili między innymi przesiedleńcy i repatrianci.

Osobliwą historię dzisiejszych terenów Gminy Wielka Nieszawka stanowi również obecność na jej terenie poligonu wojskowego. Jego początki mają miejsce w roku 1607, kiedy to w Toruniu odbyły się pierwsze ćwiczenia wojskowe, które zapoczątkowały artyleryjską tradycję wspomnianego miasta. Pierwsze ćwiczenia wojskowe na terenach lewobrzeżnej Wisły odbyły się w roku 1621 i 1625 na terenach dzisiejszego poligonu w okolicach Góry Kątowej. W roku 1659 w tym samym miejscu hetman Jerzy Sebastian Lubomirski przeprowadził manewry wojskowe mające na celu przygotowanie wojsk pod wodzą Stefana Czarnieckiego oraz artylerii koronnej pod wodzą starszego nad armatą Krzysztof Grodzkiego do odsieczy Gdańskowi i Grudziądzowi. Od tego wydarzenia, wzniesienia na poligonie noszą nazwy Góra Czarnieckiego i Góra Hetmańska. Na terenie poligonu w roku 1765 powstała kapliczka drewniana pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej. Kapliczka była potocznie nazywana „Napoleońską” w związku ze stacjonowaniem na terenie poligonu w roku 1812 wojsk francuskich. Mimo wielu zawirowań wojennych przetrwała do XX wieku. W wyniku stwierdzenia jej nienajlepszego stanu technicznego została rozebrana w roku 1974 i przeniesiona do Wielkopolskiego Parku Etnograficznego w Dziekanowicach, natomiast elementy znajdujące się wewnątrz kościoła przekazano parafii w Otłoczynie. Po roku 1874 poligon sukcesywnie rozbudowywano. Na potrzeby poligonu wybudowano między innymi istniejącą do dzisiejszych czasów bocznice kolejową. Na terenie poligonu funkcjonowała również kolej wąskotorowa. Po I wojnie światowej toruński poligon stał się głównym ośrodkiem szkoleń artyleryjskich w Polsce. Początkowo podlegał pod siedzibę dowództwa VIII Okręgu Wojskowego w Toruniu, natomiast od 1921 roku pod utworzoną Szkołę

Strzelań Artylerii przekształconą później w Centrum Szkolenia Artylerii. W roku 1927 poligon zajmował powierzchnię około czterech kilometrów kwadratowych. Po II Wojnie Światowej teren zaczął być ponownie wykorzystywany dla celów szkoleń wojskowych. Ponownie zwiększono powierzchnię Centralnego Poligonu Artyleryjskiego, przez co zlikwidowana została wieś Popioły. W granice poligonu wcielono również część terenów wsi Brzoza i Brzezka. Mieszkańcy byli przesiedlani do wsi Gutowo, Pędzewo, Skłudzewo i Mała Nieszawka. W 1994 roku teren poligonu przejęła Wyższa Szkoła artylerii i Wojsk Rakietowych w Toruniu, przekształcona w 2002 roku w Centrum Szkolenia Artylerii i Uzbrojenia. Teren poligonu wojskowego ze względu na swoje wykorzystanie, nie został zbyt dobrze poznany, jeśli chodzi o jego przeszłość historyczną jednak przypuszcza się, że skrywa na swoich terenach wiele wartościowych zabytków archeologicznych.

3.2. Krajobraz kulturowy

Najcenniejsza zabudowa usytuowana jest w dwóch wsiach Małej i Wielkiej Nieszawce. Zachowały one do dzisiaj charakterystyczny układ zabudowy tzw. rzędówkę bagienną, będący dziedzictwem wielowiekowego osadnictwa olenderskiego na tych terenach. Charakteryzuje się usytuowaniem zabudowy wzdłuż drogi oraz prostopadle ułożonymi do niej polami oddzielonymi rowami odwadniającymi. Pierwotna zabudowa drewniana i murowana jest w coraz większym stopniu wypierana przez współczesne budownictwo mieszkaniowe rozwijające się bardzo dynamicznie bez poszanowania historycznych układów przestrzennych.

Typowa zagroda mennonicka różniła się od zabudowań miejscowych gospodarzy. Chaty olenderskie były większe, solidniej zbudowane i połączone jednym, wspólnym dachem z budynkami gospodarczymi. Wzajemne usytuowanie budynków wynikało z wielkości gospodarstwa. W najmniejszych gospodarstwach zabudowania stały w jednej linii (typ Langhof), w tych nieco większych dopuszczano odstępstwa od reguły - zabudowania stawiano w linii łamanej (typ Winkelhof) lub podwójnej linii łamanej (typ Kreuzhof).

Najbardziej rozpowszechnionym typem chałupy była chata w konstrukcji zrębowej. Układ wnętrza nie był przypadkowy. Za przybudówką, zamieszkiwaną przez najstarszych członków rodziny znajdowała się właściwa część mieszkalna składająca się z kilku izb, do której przylegała część gospodarcza, oddzielona sienią - stajnią z oborą i chlewem oraz dalej stodoła. W zamożnych gospodarstwach w części frontowej znajdowały się podcienia spełniające rolę podjazdu dla wozów,

nad którymi wznoszono nadbudówki. W centralnej części chałupy znajdował się tzw. system ogniowy składający się z szerokiego komina oraz kaflowej lub ceglanej kuchni.

Dopełnieniem krajobrazu były drzewa oraz krzewy osłaniające zagrody od strony rzeki oraz plecione płoty, które zatrzymywały żyzny muł w czasie powodzi.

3.3. Zabytki nieruchome

Obiektami o najwyższym znaczeniu dla gminy są dwa obiekty rejestrowe - ruiny zamku krzyżackiego oraz dawna kaplica mennonicka. (zostały one opisane w osobnym punkcie)

Największa liczba przykładów tradycyjnej zabudowy składającej się z budynku mieszkalnego oraz budynku gospodarczego zachowała się na terenie Małej i Wielkiej Nieszawki. Budynki znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków pochodzą w większości z początku XX w. Na szczególną uwagę zasługuje XVIII-wieczny drewniany budynek przy ul. Toruńskiej 7 w Wielkiej Nieszawce.

Wskazane poniżej obiekty, prezentują zarówno charakterystyczny dla gminy typ budownictwa, jak i ważniejsze budynki użyteczności publicznej oraz jedyny obok dawnej kaplicy mennonickiej przykład architektury sakralnej z terenu gminy.

Chata drewniana przy ul. Toruńskiej 7 w Wielkiej Nieszawce

Budynek przy ul. Toruńskiej 7 położony jest w południowej pierzei ulicy, we wschodniej części Wielkiej Nieszawki. Został wzniesiony w 2. poł. XVIII w. i jest do dzisiaj ostatnim przykładem drewnianego osadnictwa olenderskiego zachowanym in situ.

Został wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, równoległe do ulicy, z częścią gospodarczą przylegającą od strony zachodniej. Jest parterowy, drewniany, wzniesiony w konstrukcji zrębowej, kryty dachem 2-spadowym. We wschodniej, szczytowej ścianie zachowała się oryginalna stolarka drzwiowa i okienna z okiennicami.

Leśniczówka, ob. dom przy ul. Nad Potokiem 5 w Cierpicach

Budynek byłej leśniczówki położony jest na terenie osady Dybowo na lewym brzegu Zielonej Strugi. Został wzniesiony na przełomie XIX i XX w. jako budynek mieszkalny, a następnie leśniczówka.

Budynek na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu, 2-kondygnacyjny z niewielkim poddaszem kryty dachem 2-spadowym. Wzniesiony w konstrukcji ryglowej, z drewnianym, 2-kondygnacyjnym gankiem, z zachowanym bogatym detalem snycerskim od strony wschodniej, zwieńczonym niewielkim, trójkątnym szczytem powtórzonym w elewacji zachodniej. Od strony wschodniej wychodzącej na Strugę budynek posadowiony na wysokiej, kamiennej podmurówce, co było prawdopodobnie związane z istniejącym tutaj stawem zasilanym wodami Zielonej Strugi. Obecnie budynek pełni funkcje mieszkalne. Nowa leśniczówka została wzniesiona w sąsiedztwie.

Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski w Cierpicach

Pierwsze starania o budowę własnego kościoła parafialnego dla mieszkańców Cierpic oraz okolicznych wsi miały miejsce w 1928 r., kiedy proboszcz parafii w Podgórzu, do której należały wówczas Cierpice, zaadaptował na kaplicę salkę szkolną. W 1933 r. zawiązano Towarzystwo Budowy Kościoła, które przystąpiło do inwestycji 21 marca 1938 r. Nowa parafia powstała bardzo szybko, już 3 grudnia 1938 r. Po wybuchu II wojny światowej świątynię zamieniono na magazyn zboża, a pierwszego proboszcza ks. Bernarda Sadeckiego aresztowano i wysłano do obozu w Stutthoffie, gdzie zmarł 3 sierpnia 1940 r. Kościół oddano do użytku w 1945 r. W następnych latach trwały prace przy wyposażeniu wnętrza oraz budowie plebanii (1948-1958). Konsekracji świątyni dokonał 19 września 1970 r. ks. kard. Stefan Wyszyński.

Kościół został zaprojektowany przez Wierę i Kazimierza Sylwestrowiczów w stylu modernistycznym. Został wzniesiony na planie prostokąta z węższym prezbiterium zamkniętym prosto i asymetrycznie usytuowaną kwadratową wieżą w narożu południowo-wschodnim. Od strony zachodniej do elewacji przylegają dwa aneksy, elewacja wschodnia artykułowana jest rzędem półkoliście zamkniętych okien. Wejście główne do kościoła znajduje się w środkowej osi elewacji południowej.

Dworzec kolejowy w Cierpicach

Zachowany do dzisiaj dworzec kolejowy w Cierpicach wzniesiony prawdopodobnie w latach 70. XIX w. jest jedną z dwóch pośrednich stacji kolejowych (obok Solca Kujawskiego) pomiędzy tymi miastami. Od 2016 r. pasażerski ruch kolejowy został przeniesiony na nową stację Cierpice Kąkol.

Wolnostojący budynek dworca kolejowego usytuowany jest w sąsiedztwie dwóch budynków mieszkalnych przeznaczonych prawdopodobnie dla pracowników kolei. Założony jest na planie wydłużonego prostokąta z szerszą częścią środkową przeznaczoną na kasy oraz poczekalnie oraz parterowy magazyn dostawiony do elewacji wschodniej. Budynek główny jest parterowy z poddaszem kryty dachem wielospadowym, murowany, tynkowany z dwoma ryzalitami w elewacji północnej i południowej zakończonymi płaskimi, trójkątnymi szczytami. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte są łukiem odcinkowym.

3.4. Zabytki archeologiczne

Podstawową i wiodącą metodą ewidencjonowania stanowisk archeologicznych jest ogólnopolski program badawczo-konserwatorski Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP). Systematyzuje on istniejący zasób wiedzy o rozpoznaniu archeologicznym terenu, poprzez obserwację archeologiczną terenu oraz uwzględnianie informacji zawartych w zbiorach archiwalnych, zbiorach muzealnych, instytucjach i publikacjach. Zbiór dokumentacji AZP, reprezentujący ewidencję zasobów archeologicznych, jest otwarty i ciągle uzupełniany w procesie archeologicznego rozpoznania terenu. Do zbioru włączane są wszelkie informacje o wszystkich sukcesywnie odkrywanych reliktach przeszłości niezależnie od charakteru badań, a także wszystkie bieżące informacje weryfikujące lub uzupełniające dotychczasowe zebrane dane. W ten sposób dokumentacja stanowisk archeologicznych utworzona metodą AZP może być źródłem najbardziej aktualnej wiedzy o terenie i zabytkach archeologicznych.

Obecnie Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na Gminę Wielka Nieszawka obowiązek sporządzenia ewidencji zabytków archeologicznych znajdujących się na terenie gminy. Na ich podstawie założono ewidencję zabytków archeologicznych dla Gminy Wielka Nieszawka, którą należy na bieżąco uzupełniać o nowe dane nt. wszystkich sukcesywnie

odkrywanych reliktach przeszłości, niezależnie od charakteru badań oraz na podstawie uzyskiwanych wyników badań weryfikacyjnych AZP. W ewidencji zabytków archeologicznych ujęto 118 stanowisk, na których stwierdzono różne funkcje osadnicze, z których jedno znajduje się w rejestrze zabytków - ruiny późnośredniowiecznego zamku w Małej Nieszawce.

Pierwsze badania archeologiczne zamku w Małej Nieszawce przeprowadzono w latach 1975-1979, a następne w latach 1982-1986, 1988 i 1990 r. Badania archeologiczne pozwoliły na częściowe odsłonięcie murów obwodowych, obmurowań fosy oraz podpiwniczeń.

3.5. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie gminy Wielka Nieszawka znajduje się Olenderski Park Etnograficzny, będący oddziałem Muzeum Etnograficznego im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu. Skansen w Wielkiej Nieszawce jest jednym z trzech oddziałów muzeum obok ekspozycji w centrum miasta i w Toruniu-Kaszczorku, oraz jednocześnie pierwszym w Polsce skansenem poświęconym osadnictwu olenderskiemu.

W zbiorach muzeum znajdują się liczne obiekty pogrupowane w kilku kolekcjach - działu architektury i parków etnograficznych, folkloru, gospodarki i rzemiosł, historii i socjologii, rybołówstwa i zajęć wodnych oraz sztuki i estetyki m.in.: detale architektoniczne, narzędzia ciesielskie, dewocjonalia, instrumenty muzyczne, fotografie i karty pocztowe, tkaniny, meble oraz liczne przedmioty związane z rzemiosłem.

Na powierzchni ponad 5 ha w Wielkiej Nieszawce zrekonstruowano olenderską wieś, będącą typowym fragmentem nadwiślańskiego krajobrazu z przełomu XIX i XX w. Na jej terenie znajduje się 6 budynków przeniesionych z terenu Doliny Dolnej Wisły składających się na 3 zagrody:

- zagroda z Kaniczek powstała w 1757 r. o czym świadczy data wraz z inicjałami właściciela znajdująca się nad frontową wystawką i jest jedną z ostatnich podcieniowych domów zachowanych na terenie Doliny Dolnej Wisły. Budynek składa się z drewnianej części mieszkalnej z zachowanymi fragmentami tapety z 1910 r. oraz murowanej części gospodarczej. W jego sąsiedztwie znajduje się stodoła z Wielkiego Wełcza z 1841 r. oraz spichlerz z Wielkiego Zajączkowa z pocz. XIX w., wzniesione w konstrukcji szkieletowej oraz dom dla robotników rolnych z Mątowskich Pastwisk z 1827 r.

- zagroda z Niedźwiedzia została wzniesiona w latach 90. XVIII w. Zarówno część mieszkalna oraz inwentarska, zostały wzniesione w konstrukcji wieńcowej. We wnętrzu zachował się oryginalny, kaflowy piec z ozdobną koroną.
- zagroda z Gutowa pochodzi z przełomu XVIII i XIX w. Część mieszkalna została wzniesiona w konstrukcji wieńcowej, część inwentarska jest murowana z cegły. Od frontu znajduje się drewniana wystawka, a we wnętrzu głównej izby zachowała się szafa wnekowa, piec kaflowy, portal drzwiowy oraz malowane deski podsufitowe z cytatami z Biblii luterńskiej oraz przysłówia i powiedzenia.

Teren wokół zagród został uzupełniony małą architekturą - studniami, płotami, piwniczkami oraz przydomowymi ogródkami i sadami.

Dopełnieniem krajobrazu kulturowego wsi olenderskiej jest zachowany in situ cmentarz mennonicki pochodzący z XVIII w. i użytkowany do 1945 r. Na jego terenie, o powierzchni 0,35 ha, zachowały się tumby i stele grobowe z krzyżami i tablicami, pochodzące przeważnie z okresu międzywojennego, przy czym najstarszy nagrobek pochodzi z przełomu lat 30. i 40. XIX w. W czasie prac porządkowo-konserwatorskich cmentarz został uporządkowany, wytyczono aleje, zrekonstruowano nagrobki na podstawie zachowanych fragmentów oraz usunięto dziko rosnące krzewy i drzewa.

3.6. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne gminy Wielka Nieszawka związane jest w głównej mierze z osadnictwem olenderskim zapoczątkowanym na przełomie XVI i XVII w. Chociaż już w XIX w. stanowili mniejszość, odcisnęli niezatarte piętno, które dzisiaj jest źródłem dumy i inspiracji dla obecnych mieszkańców gminy. Poza dziedzictwem materialnym w postaci przedwojennych domów, cmentarzy, miejsc kultu, czy obiektów związanych z melioracją zachowały się również dawne nazwy miejscowości oraz osad zakładanych przez mennonitów takie jak Kozibór, Kozieniec, Duliniewo. Pomimo tego, że zostały one wchłonięte przez rozrastające się wsie Mała i Wielka Nieszawka istnieją do dzisiaj w zbiorowej pamięci mieszkańców tej ziemi. Dowodem na to, że historia jest tutaj wciąż żywa są nazwy własne obiektów takich jak Centrum Sportu i Rekreacji „Olender”, czy nowopowstała ulica Mennonitów prowadząca do Olenderskiego Parku Etnograficznego.

To właśnie ta instytucja jest motorem napędowym różnego rodzaju imprez i wydarzeń kulturalnych przybliżających codzienne życie mennonitów sprzed 100 lat i szerzej promuje i edukuje społeczeństwo z zagadnień związanych z etnografią i folklorem. Muzeum organizuje szereg imprez edukacyjno-rekreacyjnych skierowanych do grup oraz zwiedzających indywidualnie. W swojej ofercie ma spotkania pn.:

- „**100 lat temu na wsi**”, podczas których zaprasza na sypanie wzorów piaskiem, wycinanie firanek z papieru, prezentację instrumentów ludowych, tradycyjne zabawy dzieci wiejskich etc.
- „**Wyprawa do Olendrów**”, w czasie których uczestnicy dowiedzą się kim byli oraz skąd i kiedy przybyli osadnicy olenderscy nad Wisłą.

Organizowane są również wystawy czasowe oraz jednodniowe imprezy specjalne z udziałem grup teatralnych, w czasie których zwiedzający podczas spaceru po skansenie mogą spotkać aktorów przebranych za mennonitów wykonujących codzienne obowiązki w domu oraz w ogrodzie i na polu. Istnieje również możliwość zwiedzania skansenu wraz z przewodnikiem na podstawie samych biletów wstępu.

Drugim filarem zapewniającym ofertę kulturalną jest Urząd Gminy, który zadania w tym zakresie wykonuje poprzez Gminne Centrum Kultury. Organizowany jest szereg wydarzeń kulturalnych skierowanych do najmłodszych i starszych: festyn gminny, zajęcia taneczne, przegląd twórczości artystycznej klubów seniora „Po ten kwiat paproci”, dzień dziecka, gminny festiwal piosenki dziecięcej i młodzieżowej „Muzyka bez granic”. Na terenie gminy działa biblioteka publiczna założona w 1949 r. oraz liczne organizacje pozarządowe m.in. lokalna grupa działania „Podgrodzie Toruńskie”, czy kluby gospodyń wiejskich w Brzozie i Wielkiej Nieszawce. poniżej pełen wykaz organizacji pozarządowych działających na terenie gminy Wielka Nieszawka (źródło: www.wielkanieszawka.pl):

- Stowarzyszenie Akademia Rozwoju Inicjatyw Lokalnych,
- Koło Emerytów, Rencistów i Inwalidów nr 22, „Leśna Kraina”
- Klub Seniora „Leśna Kraina” Cierpice
- Parafialny Oddział Akcji Katolickiej Diecezji Toruńskiej

- Stowarzyszenie Hodowców Gołębi Rasowych w Toruniu
- Stowarzyszenie „Towarzystwo Strzeleckie Olender Shooting Center”,
- Stowarzyszenie „Klub Sportowy Olender” (sekcje: pływacka – Olender Sport RRR, tenisa stołowego – Tajfun, kolarska – Iskra, piłki siatkowej – Kolibry)
- Nieszawskie Stowarzyszenie Samorządowe „Wspólne Gniazdo”,
- Fundacja Grupa T,
- Stowarzyszenie Mieszkańców Gminy Wielka Nieszawka „Przyjazna Gmina”
- Koło Gospodyń Wiejskich Mała Nieszawka, Mała Nieszawka
- Koło Gospodyń Wiejskich Wielka Nieszawka
- Koło Gospodyń Wiejskich Brzoza

4. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

4.1. Zabytki nieruchomości wpisane do rejestru zabytków

L.p.	Miejscowość	Zespół/obiekt pojedynczy	Datowanie	Nr rejestru zabytków
1	Mała Nieszawka	Kaplica mennonicka, obecnie kościół parafialny, rzymskokatolicki p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz z otoczeniem.	1890 r.	A/108 decyzja z dnia 07.07.1994
2		Cmentarz jeńców wojennych z II wojny światowej	1945 r.	A/1519 z 1.06.1987

4.2. Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

L.p.	Miejscowość	Zespół/obiekt pojedynczy	Datowanie	Nr rejestru zabytków
1.	Mała Nieszawka	Ruiny zamku	XIII w.	C/11 decyzja z dnia 26.08.1935 r.

4.3. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków gminy Wielka Nieszawka

Gminna Ewidencja Zabytków Gminy Wielka Nieszawka w formie zbioru kart adresowych została przyjęta Zarządzeniem nr 92/2020 Wójta Gminy Wielka Nieszawka z dnia 19.11.2020 r. w sprawie utworzenia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Wielka Nieszawka.

4.3.1. Zabytki nieruchomości

Aneks nr 1, str. 87

4.3.2. Zabytki archeologiczne

Aneks nr 2, str. 92

4.4. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Na terenie gminy znajdują się obiekty, które należałoby uznać za wyjątkowo wyróżniające się na tle wszystkich zabytków, zarówno wpisanych do rejestru, jak i gminnej ewidencji zabytków. Stanowią one elementy rozpoznawalne przez społeczeństwo nie tylko w skali regionu, ale sięgając rozgłosem niekiedy dalece poza granice powiatu. Do takich „wizytówek” gminy niewątpliwie zaliczyć należy:

Kaplica mennonicka ob. kościół rzymsko-katolicki pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Małej Nieszawce

Kaplica mennonicka została wzniesiona w 1890 r. przez budowniczego Kienowa z Torunia na miejscu wcześniejszej świątyni z 1778 r. Przeznaczona była dla osadników olenderskich z terenu gminy przybyłych tutaj na początku XVII w. Ostatnie nabożeństwo mennonickie zostało odprawione w 1944 r. po czym budynek został przejęty przez kościół katolicki.

Obiekt usytuowany jest przy ul. Toruńskiej, w środkowej części wsi Mała Nieszawka. Kościół orientowany, na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium i niewielką kruchtą od frontu z bogatą dekoracją snycerską z datą budowy. Kościół na kamiennej podmurówce, drewniany w konstrukcji zrębowej kryty dachem wielospadowym z sygnaturką i chorągiewką. Elewacje trójosiowe z prostokątnymi otworami okiennymi i oculusem w zamknięciu prezbiterium. W narożach szalowane deski imitujące pilastry.

Kościół jest jedynym zachowanym przykładem drewnianego, sakralnego budownictwa pomennonickiego na terenie województwa kujawsko-pomorskiego.

Ruiny zamku krzyżackiego w Małej Nieszawce

Ruiny zamku w Małej Nieszawce położone są w północnej części wsi, w sąsiedztwie wału przeciwpowodziowego.

Murowany zamek został wzniesiony w XIII w. przez rycerzy krzyżackich na miejscu wcześniejszego, drewnianego założenia obronnego. Budowla założona na planie czworoboku z bramą wjazdową od północy i obszernym przedzamczem. Na mocy pokoju mełneńskiego

Krzyżacy zobowiązali się do rozbiórki zamku oraz zrzekli się praw do obszarów położonych na lewym brzegu Wisły. Od lat 30. XV w. ulegał dalszym zniszczeniom i rozbiórkom. Obecnie w stanie ruiny.

Badania archeologiczne pozwoliły na częściowe odsłonięcie murów obwodowych, obmurowań fosy oraz podpiwniczeń.

5. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

5.1. Analiza SWOT

Mocne strony:

- korzystne położenie w sąsiedztwie Torunia oraz rzeki Wisły w centralnej części województwa kujawsko-pomorskiego
- obecność szlaków komunikacyjnych o dużym znaczeniu:
  - droga krajowa nr 10
  - dogodne połączenie z węzłem autostradowym
- potencjał turystyczny związany z funkcjonowaniem Centrum Sportu i Rekreacji „Olender” oraz Olenderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce
- wytyczone szlaki turystyczne oraz rowerowe
- obecność w pobliżu międzynarodowego portu lotniczego w Bydgoszczy
- działalność organizacji związanych z rozpowszechnianiem wiedzy na temat lokalnego dziedzictwa m.in. Lokalnej Grupy Działania „Podgrodzie Toruńskie” oraz Koła Gospodyń Wiejskich,
- wysokie walory przyrodnicze i krajobrazowe
- bogaty i zróżnicowany regionalny krajobraz kulturowy związany z osadnictwem olenderskim
- zachowane obiekty historyczne i miejsca pamięci będące świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości
- korzystne warunki rozwoju turystyki oparte na dużym potencjale naturalnym i kulturowym
- duży udział lasów w powierzchni gminy
- uchwalone i sukcesywnie sporządzane miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego
- działalność związana z rozpowszechnianiem wiedzy na temat lokalnego dziedzictwa
- utrzymanie w dobrym stanie obiektów sakralnych
- stopniowy wzrost świadomości dotyczącej historii regionu, tradycji oraz wartości dziedzictwa kulturowego wśród lokalnej społeczności, bogata tradycja i przywiązanie mieszkańców do ziemi, silna tożsamość

Słabe strony:

- niewielka ilość obiektów zabytkowych
- niewykorzystywanie pełnego potencjału związanego z wielokulturową tradycją
- niezadowalająca popularyzacja wiedzy o wartościach chronionych obiektów
- zjawisko niewłaściwej termomodernizacji obiektów historycznych
- powszechność niewłaściwej wymiany stolarki okiennej na stolarkę PCV, dysharmonizującej w obiektach historycznych
- niewystarczające nakłady na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami
- brak punktów widokowych
- brak środków na prowadzenie dokładnych badań architektonicznych i historycznych
- niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytej opieki nad zabytkami
- słaba ekspozycja oraz oznakowanie najważniejszych obiektów zabytkowych gminy
- niska aktywność kulturalno-społeczna mieszkańców gminy
- niedostateczne wykorzystanie walorów przyrodniczych i kulturowych
- niedostateczne oznakowanie szlaków turystycznych
- słaba komunikacja z największym miastem regionu - Bydgoszczą
- samowolne działania, bez uzgodnień z konserwatorem zabytków przy obiektach zabytkowych

Szanse i możliwości rozwoju:

- rozwój turystyki - turystyka weekendowa Torunia i Bydgoszczy
- turystyka wędrownicza oraz krajoznawcza
- wykorzystanie potencjału rzeki Wisły do rozwoju turystyki wodnej, budowa infrastruktury sprzyjającej żegludze rzecznej
- współpraca z dwoma zlokalizowanymi w pobliżu ośrodkami miejskimi - Bydgoszczą i Toruniem
- rozwój gospodarstw agroturystycznych na terenie gminy
- rozbudowa istniejących oraz tworzenie nowych tras i szlaków turystycznych w powiązaniu z istniejącymi obiektami i obszarami o dużych wartościach historycznych i kulturowych

- poprawa dostępności informacji o atrakcjach turystycznych gminy
- kontynuowanie obecnych i tworzenie nowych okolicznościowych przedsięwzięć, imprez promujących dziedzictwo kulturowe
- wyznaczenie szlaków konnych
- lepsza oferta gastronomiczna oraz hotelowa
- rezerwacja w budżecie gminy środków związanych z ochroną zabytków
- rozwój istniejących produktów i tworzenie nowych projektów w oparciu o istniejące, bogate zasoby
- zainteresowanie lokalną tradycją oraz produktami regionalnymi
- wyeksponowanie i promocja tradycji związanej z osadnictwem olenderskim
- rozwój i promocja transportu drogą wodną z Torunia do Wielkiej Nieszawki
- zagospodarowanie terenu zamku krzyżackiego w Małej Nieszawce
- dalsza rozbudowa Centrum Sportu i Rekreacji „Olender”
- zagospodarowanie Strugi Zielonej
- kształtowanie wrażliwości na kulturę oraz edukacja regionalna dzieci i młodzieży
- organizowanie konkursów, zakresem obejmujących dziedzictwo kulturowe regionu
- nawiązywanie współpracy z sąsiednimi gminami
- wykorzystanie metod aktywnego marketingu do rozpoznania rynku turystycznego w celu wejścia na ten rynek
- rosnące potrzeby mieszkańców okolicznych, dużych ośrodków miejskich dotyczące nieodległych miejsc wypoczynku i aktywnej rekreacji
- środki pomocowe – krajowe i zagraniczne oraz wygospodarowanie środków w budżecie gminy na prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych
- zagospodarowanie terenów powojaskowych
- rozbudowa układu komunikacyjnego
- koncentracja zabudowy oraz jednoczesne dążenie do estetyzacji oraz podniesienia standardów i walorów architektonicznych obiektów
- prowadzenie działań edukacyjnych w szkołach oraz bibliotekach i domach kultury
- współpraca z instytucjami turystycznymi i kulturalnymi oraz stowarzyszeniami zajmującymi się ochroną dziedzictwa kulturowego

- edukacja obecnych i przyszłych użytkowników w zakresie bieżącej pielęgnacji obiektów zabytkowych
- stworzenie atrakcyjnej bazy danych o dziedzictwie kulturowym gminy

Zagrożenia i bariery:

- odpływ młodych ludzi do Torunia oraz innych, większych ośrodków miejskich
- ryzyko związane z przekształceniem się miasta w „sypialnię” Torunia i utrwaleniem tego wizerunku
- zagrożenie powodziami i w związku z tym położenie w strefie ograniczonych inwestycji
- degradacja środowiska naturalnego spowodowana przekroczeniem norm zanieczyszczenia, wód, gleb, powietrza, poziomu hałasu czy promieniowania
- niewłaściwa gospodarka rolna mająca negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze
- ograniczenia inwestycyjne spowodowane położeniem na terenach chronionych oraz wojskowych
- bardzo dużą powierzchnię gminy stanowią tereny Skarbu Państwa
- zmniejszenie środków zewnętrznych
- kryzys gospodarczy i związane z nim ograniczenie inwestycji
- zwiększanie zadań własnych gminy bez wsparcia finansowego
- niekontrolowany wzrost zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej
- degradacja obiektów zabytkowych spowodowana niewłaściwym użytkowaniem, prowadzeniem prac bez konsultacji z urzędem ochrony zabytków
- negatywne nastawienie części właścicieli do ochrony zabytków, postrzeganej nie jako szansa na zachowanie wspólnego dziedzictwa, a źródło represji i ograniczeń
- niska świadomość społeczeństwa dotycząca ochrony obiektów zabytkowych oraz wspólnego dziedzictwa kulturowego
- narastająca konkurencja na regionalnym rynku turystycznym

5.2. Stan zachowania zabytków nieruchomych oraz istotne zagrożenia

Duży wpływ na stan zachowania zabytków nieruchomych ma świadomość społeczeństwa w kwestii ochrony istotnych wartości architektonicznych danego obiektu. Niestety jest ona niska, co wiąże się z potrzebą edukacji społeczeństwa. Podejmowanie prac budowlanych na własną rękę przy obiektach wpisanych do gminnej ewidencji zabytków bez konsultacji z właściwym urzędem ds. ochrony zabytków polegających w szczególności na termomodernizacji oraz wymianie oryginalnej, drewnianej stolarki okiennej i drzwiowej na nową, bezpodziałą, wykonaną z PCV bez zachowania oryginalnych detali i profili, może prowadzić do zubożenia wartości historycznych, naukowych i artystycznych oraz w konsekwencji do zatracenia historycznej zabudowy, co jest spowodowane małą liczbą zachowanych obiektów historycznych na terenie gminy.

5.3. Stan zachowania zabytków archeologicznych oraz istotne zagrożenia

Stanowiska archeologiczne podlegają stałym zagrożeniom. Wraz z rozwojem techniki, intensyfikacją działalności przemysłowej, gospodarczej i rolniczej rośnie stopień ich zagrożenia oraz pojawiają się nowe.

W myśl art. 6 pkt. 3 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wszystkie zabytki archeologiczne - bez względu na stan zachowania podlegają ochronie i opiece.

Stanowiska archeologiczne niewpisane do rejestru zabytków, ujawnione głównie podczas badań AZP, stanowią podstawową i najliczniejszą grupę archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Zasięg stanowisk archeologicznych wyznaczony na mapach na podstawie badań powierzchniowych, nie zawsze jednak dokładnie musi odpowiadać zasięgowi występowania reliktyw archeologicznych. Dlatego, należy go traktować orientacyjnie, może bowiem okazać się, że obiekty archeologiczne występują także w sąsiedztwie wyznaczonego na podstawie obserwacji powierzchniowej, zasięgu stanowiska.

Najlepiej zachowane są stanowiska archeologiczne położone na nieużytkach, terenach niezabudowanych oraz terenach zalesionych. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na każdego, kto zamierza realizować roboty ziemne lub dokonać zmiany charakteru

dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego- obowiązek (z zastrzeżeniem art. 82a ust. 1 cyt. ustawy), pokrycia kosztów badań archeologicznych oraz ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków. Istotnymi zagrożeniami dla stanowisk archeologicznych są inwestycje budowlane i przemysłowe (zwłaszcza rozwój budownictwa mieszkalnego i przemysłowego, budowa dróg), nielegalna eksploatacja piaszczynek i żwirowni. Duże zagrożenie dla zachowania substancji zabytkowej stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w obrębie pól uprawnych stanowiących większość na terenie gminy, stanowi głęboka orka. Niektóre zagrożenia pojawiły się w ciągu ostatnich lat, jak na przykład działalność tzw. poszukiwaczy skarbów z wykrywaczami metali. Wiele zagrożeń wynika z przyspieszonego rozwoju gospodarczego – użycie ciężkiego sprzętu w rolnictwie, rozwój budownictwa na obrzeżach miejscowości oraz budowa dróg. A zatem podstawowym zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych oraz nawarstwień kulturowych są wszelkie inwestycje związane z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, które wymagają prowadzenia prac ziemno-budowlanych.

Aby zapobiec zniszczeniu stanowisk archeologicznych, prace ziemne prowadzone w strefie ochrony stanowisk archeologicznych wymagają prowadzenia prac archeologicznych w zakresie uzgodnionym z Kujawsko-Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Powyższy wymóg jest szczególnie ważny podczas takich inwestycji, jak budowa obwodnic, dróg, kopalni kruszywa, obiektów kubaturowych, gdyż inwestycje te z uwagi na szerokopłaszczyznowy charakter prac ziemnych, w bezpowrotny sposób niszczą substancję zabytkową i obiekty archeologiczne.

Przebudowa układów ruralistycznych prowadzi często do naruszenia średniowiecznych i nowożytnych nawarstwień kulturowych. W związku z tym wszystkie prace ziemne wymagają jednoczesnego prowadzenia badań archeologicznych. Wyniki badań często stanowią jedyną dokumentację następujących po sobie epizodów osadniczych na tym terenie. Pozwalają skorygować, uszczegółwić i potwierdzić dane ze źródeł pisanych. Pozyskany w trakcie badań materiał ruchomy umożliwia uzupełnienie danych o kulturze materialnej mieszkańców.

Zagrożeniem dla dziedzictwa archeologicznego jest również rozwój turystyki, zwłaszcza nad rzekami, jeziorami i w obszarach leśnych. Tereny te, dzisiaj atrakcyjne pod względem rekreacyjnym, w przeszłości często były miejscem zakładania osad ludzkich. Dostęp do wody

stanowił podstawę egzystencji i umożliwiał tworzenie osad o metryce sięgającej od epoki kamienia po czasy nowożytne.

Rozwój przemysłu, turystyki, budownictwa mieszkaniowego, może stanowić istotne zagrożenie dla zabytków archeologicznych, dlatego ważne jest wypełnianie przez inwestorów wymogów konserwatorskich określonych przez Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Największe zagrożenia dla stanowisk archeologicznych oraz nawarstwień kulturowych na terenie gminy Wielka Nieszawka to:

- wyznaczenie nowych terenów pod budownictwo mieszkaniowe
- budowa nowych dróg gminnych
- budowa trasy ekspresowej S10 Bydgoszcz-Toruń
- działalność wojskowa na terenie toruńskiego poligonu artyleryjskiego.

W celu ochrony stanowisk archeologicznych i nawarstwień kulturowych podczas inwestycji związanych z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, ważne jest określenie zasad ochrony zabytków archeologicznych, w planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy i inwestycjach celu publicznego oraz respektowanie przez inwestorów zapisów dotyczących ochrony zabytków archeologicznych w opiniach i decyzjach konserwatora zabytków.

6. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE, PRIORYTETY I KIERUNKI DZIAŁAŃ GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Strategicznym celem Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Wielka Nieszawka na lata 2021-2024 jest zachowanie dziedzictwa kulturowego znajdującego się na terenie gminy, które służyć powinno budowaniu i utrwalaniu poczucia tożsamości lokalnej społeczności, utrzymaniu ładu przestrzennego, rozwojowi turystyki oraz rozwojowi społeczno-gospodarczemu. Aby go osiągnąć należy podjąć działania priorytetowe, zapoczątkowując proces realizowany przez wiele lat, w konsekwencji których zabytki będą otaczane coraz lepszą opieką. W miarę postępów, działania winny być poddawane systematycznej weryfikacji, co pozwoli na realne dopasowanie do aktualnych możliwości finansowych i potrzeb właścicieli.

Urząd Gminy i Gmina Wielka Nieszawka ze względu na ustawowy obowiązek ochrony wartości społecznie istotnych, posiada instrumenty prawne umożliwiające budowanie i ugruntowanie świadomości społecznej względem ochrony i opieki nad lokalnym dziedzictwem kulturowym.

Ponadto poprzez prowadzone działania samorząd ma możliwość wskazywania kierunków rozwoju w stosunku do podmiotów prywatnych posiadających obiekty zabytkowe i kreowania polityki promocyjnej budującej wizerunek i prestiż wsi i Gminy Wielka Nieszawka jako miejsca atrakcyjnego turystycznie, nasyconego bogactwem zachowanych elementów kulturowych, o indywidualnym i unikatowym charakterze. Wobec powyższego objęcie – ze strony Urzędu Gminy i Gminy Wielka Nieszawka – należytą opieką zabytków stanowi jeden z istotnych aspektów działalności lokalnego samorządu.

Powyższą politykę określa Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Wielka Nieszawka na lata 2021-2024, dla realizacji którego priorytetowe jest osiągnięcie celów określonych w art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami.

Na potrzeby Programu określone zostały trzy podstawowe priorytety, które poprzez wytyczone w ich ramach kierunki działań oraz wskazane do realizacji zadania, w całości wypełniają ustawowe cele dla opracowywania gminnych programów opieki nad zabytkami.

- Priorytet I.

Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy Wielka Nieszawka

- Priorytet II.

Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

- Priorytet III.

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja, służące budowaniu tożsamości

Priorytet I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy Wielka Nieszawka

Kierunki działań	Zadania	Czas realizacji
<p>Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Przestrzeganie podstawowych wymogów estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów, ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji oraz poprzez działania niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzenie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń ▪ Prowadzenie w pierwszej kolejności prac zabezpieczających i powstrzymujących proces destrukcji, remontowanie zgodnie z wymogami konserwatorskimi, preferowanie działań zabezpieczających autentyczną substancję zabytkową ▪ Prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność gminy (w ramach opracowanego planu remontów) ▪ Opracowanie długofalowego, uwzględniającego kompleksowość działań planu remontów obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach gminy ▪ Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy ▪ Rewaloryzacja zespołów zabytkowej zieleni (cmentarzy, obszarów nieczynnych cmentarzy) ▪ Dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach niebędących własnością gminy w postaci stosownej 	<p>2021-2024</p>

	<p>uchwały dotyczącej dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Reagowanie samorządu na brak należytej dbałości właścicieli o bieżące utrzymanie zabytków, w konsekwencji prowadzące do uszkodzeń i zniszczeń ▪ Przy sprzedaży przez gminę obiektów zabytkowych preferowanie inwestorów zobowiązujących się do właściwego zagospodarowania obiektów nieużytkowanych 	
<p>Podjęmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków na potrzeby społeczne, turystyczne i edukacyjne</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Prowadzenie bieżących prac porządkowych przy zabytkowych zespołach zieleni: cmentarzach, obszarach nieczynnych cmentarzy itp. ▪ Eksponowanie najcenniejszych obiektów o wartości historycznej, w tym wykonanie iluminacji i podświetlenie najciekawszych zabytków np. dawnej kaplicy mennonickiej ob. kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Małej Nieszawce 	2021-2024
<p>Podjęmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Szkolenie osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną ▪ Wspieranie utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów (np. poprzez realizację Hallandzkiego Modelu Konserwacji Zabytków, w myśl zasady „ratować zabytki, ratować pracę, ratować rzemiosło”) we współpracy z Olenderskim Parkiem Etnograficznym w Wielkiej Nieszawce 	2021-2024

Priorytet II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

Kierunki działań	Zadania	Czas realizacji
<p>Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Wdrażanie zapisów programów rewitalizacji, studiów widokowo-krajobrazowych, studiów historyczno-urbanistycznych, katalogów typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego w realizacji zagospodarowania przestrzennego gminy (w tym w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego) ▪ Konsekwentne egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w miejscowych planach 	2021-2024

	<p>zagospodarowania przestrzennego (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Staranne planowanie przestrzenne wsi, respektujące wartości układów ruralistycznych ▪ Nawiązanie w nowej architekturze do lokalnych wzorów i materiałów oraz konsekwentnego egzekwowania praw w tym zakresie ▪ Walka z samowolami budowlanymi 	
Rozszerzenie zasobu i ochrony dziedzictwa kulturowego gminy	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Podjęcie działań zmierzających do objęcia ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków domu przy ul. Toruńskiej 7 w Wielkiej Nieszawce oraz aktualizacja gminnej ewidencji zabytków 	2021-2024
Ochrona układów ruralistycznych na obszarach wiejskich	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Poprawa ładu przestrzennego wsi oraz zapobieganie rozpraszaniu osadnictwa poprzez: <ul style="list-style-type: none"> ○ ochronę historycznie ukształtowanego układu dróg, historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych oraz relacji przestrzennych pomiędzy zespołami zabytkowej zabudowy ○ wypełnianie zabudową wolnych działek budowlanych w obszarach centrów wsi oraz historycznych siedlisk w zgodzie z historyczną kompozycją danego układu i gabarytami oraz formą architektoniczną tworzącą jego zabudowę ○ wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk 	2021-2024

Priorytet III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości

Kierunki działań	Zadania	Czas realizacji
<p>Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym gminy</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Udostępnienie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy ▪ Utworzenie gminnego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego ▪ Opracowanie mapy zabytków gminy, jako atrakcyjnej graficznie formy promocji ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego 	<p>2021-2024</p>
<p>Edukacja społeczna i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym i jego ochronie</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Organizowanie szkoleń związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego i udział w nich ▪ Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych ▪ Pielęgnowanie (ochrona) tożsamości kulturowej regionu, wzmacnianie procesów integracyjnych w społeczności lokalnej ▪ Utrwalenie w świadomości społecznej tzw. tradycji miejsca, lokalizacji nieistniejących obiektów o znaczeniu dla historii regionu ▪ Używanie i stosowanie (także w stosunku do nowopowstających zespołów zabudowy) historycznych nazw miejscowości – przysiółków, historycznych nazw ulic itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie, promujących lokalną historię i lokalne tradycje ▪ Oznakowanie obiektów zabytkowych i mających wartość historyczną tablicami informacyjnymi ▪ Publikacja zaktualizowanych materiałów w formie broszur, ulotek, filmów, folderów, informacji na stronie internetowej ▪ Upamiętnianie i utrwalanie w pamięci mieszkańców, zwłaszcza młodego pokolenia ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z regionem itp., poprzez działalność wydawniczą (regionalia), prowadzenie lekcji nt. przeszłości kultury regionu, organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji ▪ Włączenie edukacji o zabytkach, opiece nad nimi i tradycjach regionu do programów nauczania 	<p>2021-2024</p>

	<p>i innych form pracy z uczniem (konkursy, imprezy)</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Udostępnianie informatora o zabytkach i obiektach posiadających wartość historyczną, położonych na terenie gminy turystom ▪ Udostępnianie obiektów historycznych dla celów turystycznych i promocyjnych 	
<p>Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Prowadzenie monitoringu i weryfikacji obiektów uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków (z zastosowaniem komputerowej bazy danych) ▪ Wykonywanie prac studialnych (studia historyczno-ruralistyczne, studia krajobrazowe, badania historyczno-architektoniczne, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego) ▪ Prowadzenie i wspieranie działań dokumentujących dziedzictwo kulturowe gminy (w tym: badania archeologiczne, kwerendy w archiwach) ▪ Poszerzanie informacji o kulturze regionu ▪ Sporządzenie listy obiektów do wpisania do rejestru zabytków 	2021-2024
<p>Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Opracowanie szlaków turystycznych (np. pieszych, rowerowych, konnych, samochodowych, wodnych) wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego ▪ Utworzenie i modernizacja elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej ▪ Wprowadzenie zintegrowanego systemu informacji wizualnej (m.in. za pomocą tablic informacyjnych) obejmującego zasoby i wartości dziedzictwa kulturowego gminy 	2021-2024

7. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zakłada się, że zadania określone w Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Wielka Nieszawka będą realizowane w wyniku następujących działań:

- A. Ścisła współpraca władz samorządowych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych, parafiami, organizacjami pozarządowymi, stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi
- B. Działania własne władz samorządowych
  - Prawne – sporządzanie i uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów, które winny być objęte ochroną, powołanie parków kulturowych
  - Finansowe – należyte utrzymanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, będących własnością gminy oraz stosowanie systemu dotacji i ulg finansowych, nagród czy zachęt dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych
  - Programowe – realizacja projektów i programów regionalnych
- C. Działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej

Zgodnie z zapisami Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami prezydent, burmistrz, wójt ma obowiązek sporządzania co dwa lata sprawozdania z realizacji programu, które przedstawia radzie gminy. Zaleca się, aby sprawozdania te były przekazywane do wiadomości Urzędu Ochrony Zabytków.

Kolejna edycja (aktualizacja) Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Wielka Nieszawka ma być opracowana po czterech latach od przyjęcia go przez Radę Gminy w Wielkiej Nieszawce.

8. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

W ramach priorytetu I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego gminy

- Poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami
- Wartość finansowa zrealizowanych kompleksowych programów rewaloryzacji i rewitalizacji oraz liczba (bądź inne mierniki) obiektów poddanych rewaloryzacji w ramach tych programów
- Wartość finansowa wykonanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach oraz liczba obiektów poddanych ww. pracom
- Zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi
- Inne

W ramach priorytetu II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

- Poziom (w %) objęcia terenu gminy wykonanymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego
- Liczba utworzonych parków kulturowych
- Liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych
- Liczba wniosków o uznanie obiektów i obszarów za pomniki historii
- Zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi
- Inne

W ramach priorytetu III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości

- Liczba opracowanych prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego)
- Liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie gminy
- Liczba utworzonych szlaków turystycznych, tras rowerowych, konnych, wodnych
- Liczba opracowanych, wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników)

- Liczba utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej
- Liczba osób zwiedzających muzea, skanseny, izby regionalne itp.
- Liczba szkoleń lub liczba pracowników biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego
- Inne

9. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Ustawowy obowiązek utrzymania zabytku we właściwym stanie, co wiąże się m.in. z prowadzeniem i finansowaniem przy nim prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych spoczywa na jego posiadaczu, który dysponuje tytułem prawnym do zabytku wynikającym z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego, prowadzenie i finansowanie wspomnianych robót jest jej zadaniem własnym. Wszystkie podmioty zobowiązane do finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach mogą ubiegać się o ich dofinansowanie z następujących środków:

9.1. Dotacje

Sprawy związane z dofinansowaniem prac przy obiektach zabytkowych, reguluje Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem, bądź posiadaczem zabytku lub posiadającej taki zabytek w trwałym zarządzie. Udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

W przypadku refundacji kosztów prac wniosek powinien być złożony w roku następującym po roku, w trakcie którego zakończono wszystkie prace konserwatorskie i roboty budowlane podlegające dofinansowaniu. Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, określa szczegółowo wykaz prac przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, które mogą zostać objęte dotacją:

- a) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- b) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- c) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- d) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- e) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- f) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- g) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- h) stabilizacja konstrukcyjna części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- i) odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- j) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- k) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- l) modernizacja instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- m) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- n) uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- o) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- p) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru;
- r) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo, dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, udzielonych przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków bądź organ stanowiący miasta, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Udzielane są w celu poprawy stanu zachowania zabytków poprzez ochronę i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, konserwację i rewaloryzację zabytków, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Kwalifikują się prace prowadzone przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, realizowane bez udziału środków europejskich. Planowane w roku udzielenia dotacji lub prowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (refundacja). Uprawnionymi wnioskodawcami są jednostki posiadające tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego. Zasady udzielania dotacji: - dofinansowanie może obejmować jedynie nakłady konieczne na prace określone w art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dofinansowanie może być udzielone do wysokości 50 % nakładów koniecznych. W wyjątkowych wypadkach (wyjątkowa wartość historyczna, artystyczna lub naukowa obiektu, wymagane przeprowadzenie złożonych technologicznie robót, stan zachowania zabytku wymaga natychmiastowej interwencji) dofinansowanie może stanowić 100 % wartości robót.

Dotacje gminne

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Dotacje wojewódzkie i powiatowe

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa (Powiatu) w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane.

Dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji - fundusz kościelny

Środki Funduszu Kościelnego można przeznaczyć na remonty i konserwacje obiektów sakralnych o wartości zabytkowej (art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. i § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia celów Funduszu Kościelnego, Dz. U. nr 61 poz. 354). Dotacją mogą być objęte podstawowe prace zabezpieczające obiekt: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie, odgrzybianie, izolacja, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwłamaniowej i przeciwpożarowej. W szczególnych przypadkach dotację można przeznaczyć na konserwację ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych oraz stałych elementów wystroju wewnątrz (dzwony, ołtarze, polichromie, posadzki).

9.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

Program *Ochrona zabytków*

Program ten stanowi kontynuację finansowania w ubiegłych latach. Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Kluczowe do realizacji programu są zadania zmierzające do zabezpieczenia, zachowania i utrwalenia substancji zabytku. Dofinansowanie dotyczy zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Do priorytetu nie kwalifikują się projekty realizowane przy udziale środków europejskich. O dotację mogą starać się osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego oraz inne jednostki organizacyjne (samorządowe jednostki kultury, kościoły, związki wyznaniowe, podmioty prowadzące działalność gospodarczą, organizacje pozarządowe). Finansowanie odbywa się w formie udzielenia dotacji lub refundacji w okresie trzech lat od przeprowadzenia prac przy zabytku, przy czym możliwe jest, jednakże tylko w szczególnych przypadkach, uzyskanie całkowitego dofinansowania.

Program *Wspieranie działań muzealnych*

Celem programu jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych. Premiowane będą projekty kompleksowe, nowatorskie, o wysokich wartościach merytorycznych i umiejętnie wykorzystanych elementach multimedialnych. W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie zadań w zakresie: organizacji czasowych wystaw muzealnych; modernizacji i tworzenia stałych wystaw

muzealnych; publikacji katalogów do wystaw muzealnych; konserwacji muzealiów, archiwaliów, starych druków, rękopisów, kartografii, muzykaliów, ikonografii, grafiki artystycznej, dokumentów życia społecznego; a także doposażenia pracowni konserwatorskich. Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe oraz kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

Program *Kultura ludowa i tradycyjna*

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania. Dotacje przeznaczone są na działania o charakterze edukacyjnym, w tym warsztaty, kursy i seminaria dotyczące szeroko pojętej kultury tradycyjnej, a także działania popularyzujące unikalne i żywe elementy kultur tradycyjnych, zadania artystyczne i użytkowe o charakterze interdyscyplinarnym i międzyśrodowiskowym oraz na prowadzenie szkolenia przez „mistrza” w zakresie różnych dziedzin niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program *Ochrona zabytków archeologicznych*

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących rozpoznanie i dokumentację dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

Program ma dwa cele szczegółowe:

- Pierwszym jest wzmocnienie instrumentów ochrony konserwatorskiej zasobu dziedzictwa archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków poprzez lepsze rozpoznanie, analizę i dokumentację stanowisk archeologicznych z wykorzystaniem nowoczesnych metod badawczych, które dają szansę na

weryfikację ustaleń naukowych z ograniczeniem do minimum działań destrukcyjnych

- Drugim celem szczegółowym Programu jest wspieranie działań mających na celu opracowanie i upowszechnienie wyników zakończonych już, często jeszcze w XX w., badań archeologicznych, które nie zostały dotychczas wprowadzone do obiegu naukowego

Szczegółowe cele Programu będą realizowane poprzez dwie kategorie zadań:

- weryfikacja zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, w przypadku których ustalenia co do lokalizacji, zasięgu, chronologii i/lub funkcji nie mają wystarczających podstaw naukowych, zwłaszcza tych nieposiadających własnej formy terenowej
- opracowanie i publikacja książkowa wyników badań archeologicznych, zwłaszcza tych zakończonych przed 2000 r.

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe i państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne i niepubliczne uczelnie akademickie oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program *Miejsca pamięci i trwale upamiętnienia w kraju*

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości. Premiowane będą również działania związane z upowszechnianiem wiedzy na temat miejsc, faktów i postaci związanych z walką i męczeństwem.

Promowane jest:

- podkreślenie prestiżu miejsca pamięci/trwałego upamiętnienia
- nadanie lub przywrócenie odpowiedniego wyrazu
- zaangażowanie w opiekę nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami jak największej liczby różnych podmiotów
- zapewnienie jak najlepszej dostępności miejsca/trwałego upamiętnienia

- tworzenie nowych trwałych upamiętnień w miejscach, gdzie ich obecność jest uzasadniona interesem społecznym
- twórcze zastosowanie nowoczesnych metod badań, edukacji i promocji do ochrony dziedzictwa narodowego
- stosowanie rozwiązań prawnych sprzyjających lepszej opiece nad miejscami pamięci/trwałym upamiętnieniami (uwzględnienie miejsca pamięci, jego ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, czy objęcie go inną formą ochrony prawnej)

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego, publiczne i niepubliczne uczelnie oraz kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program Groby i cmentarze wojenne w kraju

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

Celem programu jest otoczenie grobów i cmentarzy wojennych w kraju opieką polegającą na:

- prowadzeniu robót budowlanych, prac remontowych, konserwatorskich i restauratorskich
- zabezpieczeniu i utrzymaniu w jak najlepszym stanie
- prowadzeniu badań archeologicznych i prac poszukiwawczych
- prowadzeniu prac związanych z urządzeniem grobu/kwatery/cmentarza wojennego; dokumentowaniu i prowadzeniu badań naukowych
- popularyzowaniu i upowszechnianiu wiedzy

Promowane jest:

- obejmowanie opieką obiektów, których stan zachowania wymaga podjęcia niezwłocznego działania
- opieka nad grobami i cmentarzami wojennymi o wyjątkowej wartości historycznej
- nadanie lub przywrócenie odpowiedniej rangi obiektom grobownictwa wojennego
- wykorzystanie nowoczesnych metod badań, edukacji i promocji
- zaangażowanie w opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi jak największej liczby różnych podmiotów
- stosowanie, w ramach obowiązujących przepisów prawa, rozwiązań sprzyjających lepszej ochronie prawnej grobów i cmentarzy wojennych

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego, publiczne i niepubliczne uczelnie oraz kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program *Kultura cyfrowa*

Celem programu jest udostępnianie i umożliwianie ponownego wykorzystywania zasobów cyfrowych do celów popularyzacyjnych, edukacyjnych i naukowych, uwzględniających opracowanie i digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego.

Do składania wniosków uprawnione są samorządowe instytucje kultury niewspółprowadzone przez MKiDN, organizacje pozarządowe oraz kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

Program *Infrastruktura domów kultury*

Celem programu jest zapewnienie optymalnych warunków dla działalności domów i ośrodków kultury oraz centrów kultury i sztuki w zakresie edukacji kulturalnej i animacji kultury poprzez modernizację i rozbudowę ich infrastruktury.

Do składania wniosków uprawnione są domy kultury, ośrodki kultury oraz centra kultury i sztuki posiadające status samorządowej instytucji kultury, biblioteki posiadające status samorządowej instytucji kultury, w skład których wchodzi domy kultury, ośrodki kultury lub centra kultury i sztuki oraz jednostki samorządu terytorialnego.

Program *Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego*

Celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania funduszy europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury wkładu własnego do wybranych projektów realizowanych przy udziale środków europejskich.

Uprawnionymi do otrzymania dotacji są: jednostki samorządu terytorialnego, państwowe i samorządowe instytucje kultury, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe działające w sferze kultury, publiczne szkoły artystyczne, państwowe uczelnie artystyczne oraz podmioty prowadzące działalność gospodarczą. Promesa MKiDN może pokryć maksymalnie 85 % wkładu krajowego (własnego) wnioskodawcy. W szczególnych przypadkach, Minister Kultury może zdecydować o pokryciu więcej niż 85% wkładu krajowego lub nawet odstąpić od wymogu posiadania tego wkładu.

9.3. Środki europejskie

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

Program Operacyjny *Infrastruktura i Środowisko 2021-2027* - Priorytet VIII „Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury”

W ramach tego priorytetu, możliwa jest ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. Realizowane inwestycje będą miały na celu

efektywne wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego w osiąganiu korzyści społecznych i gospodarczych, zarówno w wymiarze krajowym, jak regionalnym i lokalnym. W ramach priorytetu możliwe są działania:

- Działanie 8.1 Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury
- Działanie 8.2 Ochrona zabytków.

Wsparcie będzie dotyczyło prac związanych z renowacją, konserwacją, rewaloryzacją i restauracją obiektów zabytkowych (i ich zespołów), jak również przebudowy i rozbudowy obiektów zabytkowych. Możliwy będzie również m.in. zakup urządzeń chroniących obiekt przed kradzieżą i zniszczeniem, a także zakup wyposażenie do prowadzenia działalności kulturalnej.

Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2021- 2027

Istnieją trzy typy programów: transgraniczne, transnarodowe i międzyregionalne na lata 2021-2027. Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia: - obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja służy wzmocnieniu współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży; - duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej; - wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi mogą dotyczyć m.in. kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG) i Norweski Mechanizm Finansowy 2014-2021

Mechanizm Finansowy EOG, obok funduszy strukturalnych, stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone przez trzy kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein, aktywnie wspierają działania między innymi z zakresu kultury. Środki nowej perspektywy - III edycja Mechanizmu Finansowego EOG

(2014-2021) uruchomione zostały w 2016 r., a programy będą wdrażane do 2024 r. Program będzie opierać się na dwóch działaniach:

- zarządzanie dziedzictwem kulturowym
  - Celem działania jest poprawa zarządzania dziedzictwem kulturowym poprzez stworzenie odpowiednich warunków do prowadzenia działalności kulturalnej zarówno w ramach ochrony dziedzictwa kulturowego, jak również w zakresie infrastruktury kulturalnej
    - Poddziałanie 1.1: Restauracja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego. W jego ramach możliwa jest ochrona, konserwacja i/ lub rozbudowa zabytków nieruchomych z ich otoczeniem na potrzeby działalności kulturalnej, a także ochrona zabytkowych ogrodów i parków
    - Poddziałanie 1.2: Innowacyjne wykorzystanie infrastruktury do prezentacji dziedzictwa kulturowego. W jego ramach możliwa jest budowa, rozbudowa i remont infrastruktury kulturalnej

- współpraca kulturalna
  - Celem działania jest rozwój współpracy kulturalnej pomiędzy twórcami i uczestnikami życia kulturalnego oraz wzmacnianie stosunków dwustronnych pomiędzy podmiotami polskimi instytucjami a instytucjami z Norwegii, Islandii i Lichtensteinu.

Dofinansowanie może sięgnąć 85% kosztów kwalifikowanych, w zależności od rodzaju beneficjenta. W związku z tym, że dokumenty programowe i kryteria przyznawania dotacji ulegają drobnym zmianom w każdym roku budżetowym, należy korzystać z aktualnie obowiązujących dokumentów.

10. REALIZACJA I FINANSOWANIE PRZEZ GMINĘ ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW

Realizacja celów zawartych w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami dla Gminy Wielka Nieszawka realizowana będzie poprzez:

- Współpracę władz Gminy Wielka Nieszawka z Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, Urzędem Marszałkowskim Województwa Kujawsko-Pomorskiego, władzami kościelnymi w oparciu o porozumienia i umowy;
- Wykorzystanie instrumentów finansowych w postaci dotacji;
- Projekty i programy lokalne;
- Inicjatywy własne Gminy Wielka Nieszawka.

Przy obiektach zabytkowych, stanowiących własność gminy planuje się następujące działania w zakresie prac remontowo-konserwatorskich:

1. Brzoza Toruńska, cmentarz ewangelicki – bieżące utrzymanie, monitorowanie stanu zdrowotnego drzew i regularne uzupełnianie usuwanych drzew nowymi zgodnie z ich historycznymi gatunkami.
2. Mała Nieszawka, dom ul. Toruńska 64 – bieżące utrzymanie.
3. Mała Nieszawka, cmentarz wojenny jeńców radzieckich – bieżące utrzymanie.
4. Wielka Nieszawka, cmentarz mennonicko – ewangelicki – bieżące utrzymanie, monitorowanie stanu zdrowotnego drzew i regularne uzupełnianie usuwanych drzew nowymi zgodnie z ich historycznymi gatunkami.
5. Wielka Nieszawka – Dom modlitwy obecnie Urząd Gminy ul. Toruńska 12 – bieżące utrzymanie.

11. ANEKSY

11.1. ANEKS NR 1

GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW GMINY WIELKA NIESZAWKA – ZABYTEKI NIERUCHOME

Lp.	Miejscowość	Ulica/określenie	nr	Obiekt	Datowanie	Nr działki	Formy ochrony
1	Brzezka			Cmentarz ewangelicki	XIX/XX w.	na terenie działek: 3481/1, 3476/2	Gminna ewidencja zabytków
2	Brzoza/Popioły			Krzyż przydrożny	1 połowa XX w.	3464/4	Gminna ewidencja zabytków
3	Brzoza Toruńska			Cmentarz ewangelicki	połowa XIX w.	na terenie działki: 151	Gminna ewidencja zabytków
4	Brzoza			Cmentarz wojenny mogiła żołnierska	1945 r.	na terenie działki: 3203	Gminna ewidencja zabytków
5	Cierpice	Bydgoska	przy nr 8	Cmentarz parafialny	2 ćwierć XX w.	na terenie działki: 179	Gminna ewidencja zabytków
6	Cierpice			Cmentarz ewangelicki	połowa XIX w.	na terenie działki: 2091/1	Gminna ewidencja zabytków
7	Cierpice			Cmentarz wojenny	1945 r.	na terenie działki: 3044/2	Gminna ewidencja zabytków
8	Cierpice	Bydgoska	8	Kościół parafialny	1938 r.	179	Gminna ewidencja zabytków
9	Cierpice	Bydgoska	10	Dróżnicówka obecnie dom	początek XX w.	150/5	Gminna ewidencja zabytków
10	Cierpice	Dworcowa		Dworzec kolejowy	lata 70 XIX w.	95/8	Gminna ewidencja zabytków

11	Cierpice	Dworcowa	2	Leśniczówka z budynkiem gospodarczym	XIX/XX w.	2075/12	Gminna ewidencja zabytków
12	Cierpice	Dworcowa	3	Budynek mieszkalny pracowników kolei z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	95/8	Gminna ewidencja zabytków
13	Cierpice	Dworcowa	4	Budynek mieszkalny pracowników kolei z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	95/8	Gminna ewidencja zabytków
14	Cierpice			Nastawnia CP-1	początek XX w.	95/7	Gminna ewidencja zabytków
15	Cierpice	Kolejowa	2c	Dom z budynkiem gospodarczym	1911 r.	135/3	Gminna ewidencja zabytków
16	Cierpice	Nad Potokiem	5	Leśniczówka obecnie dom	XIX/XX w.	601	Gminna ewidencja zabytków
17	Cierpice	Ogrodowa	1	Dom	1936 r.	566	Gminna ewidencja zabytków
18	Cierpice	Pocztowa	9	Dom	około 2 ówieré XX w.	174	Gminna ewidencja zabytków
19	Cierpice	Szkolna	4	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	131/8	Gminna ewidencja zabytków
20	Cierpice	Szkolna	5	Dom obecnie Poczta	początek XX w.	182	Gminna ewidencja zabytków
21	Cierpice	Szkolna	40	Dróżnicówka z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	115	Gminna ewidencja zabytków
22	Mała Nieszawka	Toruńska		Cmentarz ewangelicki	koniec XIX w.	na terenie działki: 163/2	Gminna ewidencja zabytków

23	Mała Nieszawka			Cmentarz ewangelicki, obecnie katolicki	lata 90. XX w.	184/1, 161/5, 163/2	Gminna ewidencja zabytków
24	Mała Nieszawka			Cmentarz jeńców wojennych z II wojny światowej	1945 r.	511, 510/2 zgodnie z granicą wpisu do rejestru zabytków wyznaczoną w decyzji o wpisie do rejestru zabytków	Rejestr zabytków nr A/1519 decyzja z dnia 01.06.1987
25	Mała Nieszawka	Dojazdowa	10	Dom	początek XX w.	337/2	Gminna ewidencja zabytków
26	Mała Nieszawka	Osikowa	126	Dom	początek XX w.	55/14	Gminna ewidencja zabytków
27	Mała Nieszawka	Prosta	4	Dom	1913 r.	214/1	Gminna ewidencja zabytków
28	Mała Nieszawka	Rzemieślnicza	38	Dom	początek XX w.	268/48	Gminna ewidencja zabytków
29	Mała Nieszawka	Toruńska	16	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	186, 155	Gminna ewidencja zabytków
30	Mała Nieszawka	Toruńska	64	Szkoła	1897 r.	162/2	Gminna ewidencja zabytków
31	Mała Nieszawka	Toruńska	87	Dom	1902 r.	251/25	Gminna ewidencja zabytków
32	Mała Nieszawka	Toruńska	105	Zajazd obecnie dom	początek XX w.	200/14	Gminna ewidencja zabytków
33	Mała Nieszawka	Toruńska	107	Zajazd obecnie dom	1912 r.	200/18	Gminna ewidencja zabytków
34	Mała Nieszawka	Toruńska	116	Dom	początek XX w.	56/8	Gminna ewidencja zabytków

35	Mała Nieszawka	Toruńska	156	Dom	2. połowa XIX w.	185/3, 185/4	Gminna ewidencja zabytków
36	Mała Nieszawka	Toruńska	158	Budynek gospodarczy	początek XX w.	185/7	Gminna ewidencja zabytków
37	Mała Nieszawka	Toruńska	194	Dom	początek XX w.	26/49	Gminna ewidencja zabytków
38	Mała Nieszawka	Wodociągowa	15	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	431/1	Gminna ewidencja zabytków
39	Mała Nieszawka	Wodociągowa	15b	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	431/1	Gminna ewidencja zabytków
40	Mała Nieszawka	Toruńska	184	Kaplica mennonicka, obecnie kościół parafialny, rzymsko-katolicki p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa z otoczeniem	1890 r.	176/2 zgodnie z granicą wpisu do rejestru zabytków wyznaczoną w decyzji o wpisie do rejestru zabytków	Rejestr zabytków nr A/108 decyzja z dnia 07.07.1994
41	Mała Nieszawka	Toruńska	przy nr 184	Kapliczka	1946 r.	176/2	Gminna ewidencja zabytków
42	Mała Nieszawka			Ruiny Zamku	1. połowa XIV w.	23/2, 24/2	Rejestr zabytków nr C/11 decyzja z dnia 26.08.1935
43	Wielka Nieszawka	Mennonitów	przy nr 14	Cmentarz mennonicko - ewangelicki	połowa XVIII w.	87	Gminna ewidencja zabytków
44	Wielka Nieszawka	Toruńska	7	Chata drewniana	2. połowa XVIII	225/13	Gminna ewidencja zabytków
45	Wielka Nieszawka	Toruńska	12	Dom modlitwy obecnie Urząd Gminy	3. ćwierć XIX w.	125/63	Gminna ewidencja zabytków

46	Wielka Nieszawka	Toruńska	17	Mleczarnia obecnie restauracja	1897 r.	56/2	Gminna ewidencja zabytków
47	Wielka Nieszawka	Toruńska	23	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	210/14	Gminna ewidencja zabytków
48	Wielka Nieszawka	Toruńska	43	Dom	początek XX w.	199	Gminna ewidencja zabytków
49	Wielka Nieszawka	Toruńska	56	Dom	początek XX w.	108/11	Gminna ewidencja zabytków
50	Wielka Nieszawka	Toruńska	83	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	159/6	Gminna ewidencja zabytków
51	Wielka Nieszawka	Toruńska	85	Dom z budynkiem gospodarczym	1935 r.	154	Gminna ewidencja zabytków
52	Wielka Nieszawka	Toruńska	126	Dom z budynkiem gospodarczym	1913 r.	75/2	Gminna ewidencja zabytków
53	Wielka Nieszawka	Zielona	14	Dom z budynkiem gospodarczym	początek XX w.	341/4	Gminna ewidencja zabytków

11.2. ANEKS NR 2

GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW GMINY WIELKA NIESZAWKA –
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE

Lp.	Miejscowość	Nr stanowiska na obszarze	Obszar AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Kultura/Chronologia	Funkcja	Formy ochrony
1	Brzoza	62	40-44	15	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
2	Brzoza	90	40-44	43	KPL neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
3	Brzoza	250	40-44	50	mezolit, schyłek paleolitu, epoka kamienia	krzemienica	Gminna ewidencja zabytków
4	Brzoza	42	41-44	36	epoka kamienia	nieokreślony	Gminna ewidencja zabytków
					okres nowożytny	nieokreślony	Gminna ewidencja zabytków
5	Brzoza	43	41-44	37	epoka kamienia	nieokreślony	Gminna ewidencja zabytków
6	Brzoza	1	41-44	6	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
7	Brzoza	9	41-44	10	czasy nowożytne	osada	Gminna ewidencja zabytków
					wczesne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					pradzieje	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków

					neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
8	Brzoza	10	41-44	11	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze - czasy nowożytne	osada	Gminna ewidencja zabytków
9	Brzoza	11	41-44	12	wczesne średniowiecze XII-XIII wieku	cmentarzysko	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
10	Brzoza	12	41-44	13	późne średniowiecze - czasy nowożytne	osada	Gminna ewidencja zabytków
11	Brzoza	28	41-44	1	mezolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					mezolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
12	Brzoza	30	41-44	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
13	Brzoza	31	41-44	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
14	Brzoza	32	41-44	0	neolit	znaleziska luźne	Gminna ewidencja zabytków
15	Brzoza	33	41-44	0	okres halsztacki	grób	Gminna ewidencja zabytków

16	Brzoza	34	41-44	0	neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
17	Brzoza	35	41-44	14	późne średniowiecze	cmentarzysko	Gminna ewidencja zabytków
18	Cierpice	11	39-42	10	neolit	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
19	Cierpice	11	40-42	2	późne średniowiecze - czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
20	Cierpice	20	40-42	3	czasy nowożytnie	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
21	Cierpice	21	40-42	4	czasy nowożytnie	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
22	Cierpice	3	41-42	14	1944 r.	okop	Gminna ewidencja zabytków
23	Cierpice	4	41-42	15	1944 r.	rów przeciwczołgowy	Gminna ewidencja zabytków
24	Cierpice	5	41-42	11	1944 r.	ziemianki	Gminna ewidencja zabytków
					1944 r.	obozowisko	Gminna ewidencja zabytków
25	Cierpice	6	41-42	12	nieokreślony	nasyp	Gminna ewidencja zabytków
26	Cierpice	3	41-43	6	późne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
27	Cierpice	4	41-43	7	okres nowożytny	nieokreślony	Gminna ewidencja zabytków
28	Cierpice	5	41-43	8	nieokreślony	nieokreślony	Gminna ewidencja zabytków

29	Cierpice	6	41-43	13	współczesność	okopy	Gminna ewidencja zabytków
30	Cierpice	8	42-43	8	epoka kamienia	obozowisko	Gminna ewidencja zabytków
31	Cierpice	9	42-43	9	schyłek neolitu - wczesna epoka brązu	osada	Gminna ewidencja zabytków
					okres halsztacko-lateński	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					mezolit	krzemienica	Gminna ewidencja zabytków
32	Cierpice - Brzezka	160	43-43	1	schyłek neolitu - wczesna epoka brązu	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
33	Cierpice - Brzezka	161	43-43	2	epoka kamienia	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
					kultura przeworska	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
34	Cierpice - Brzezka	162	43-43	3	kultura łużycka	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
35	Frydolina	10	42-43	0	paleolit	obozowisko	Gminna ewidencja zabytków
36	Frydolina	11	42-43	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
37	Mała Nieszawka	4	40-43	2	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków

					wczesna epoka brązu	osada	Gminna ewidencja zabytków
38	Mała Nieszawka	5	40-43	3	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
39	Mała Nieszawka	6	40-43	4	neolit	pracownia krzemieniarska	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					wczesna epoka brązu	osada	Gminna ewidencja zabytków
					czasy nowożytnie	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
40	Mała Nieszawka	7	40-43	5	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
					wczesna epoka brązu	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
41	Mała Nieszawka	8	40-43	6	późne średniowiecze - czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
42	Mała Nieszawka	9	40-43	7	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze - czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
43	Mała Nieszawka	10	40-43	8	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze	osada	Gminna ewidencja zabytków

44	Mała Nieszawka	11	40-43	9	okres halsztacko-lateński	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze - czasy nowożytne	osada	Gminna ewidencja zabytków
45	Mała Nieszawka	20	40-43	1	późne średniowiecze XIV-XV wiek	zamek	Rejestr zabytków nr C/11
46	Mała Nieszawka	53	40-43	10	okres halsztacko-lateński	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
47	Mała Nieszawka	277	40-43	0	epoka kamienia	osada	Gminna ewidencja zabytków
48	Mała Nieszawka	278	40-43	0	epoka kamienia	osada	Gminna ewidencja zabytków
49	Mała Nieszawka	279	40-43	0	epoka kamienia	osada	Gminna ewidencja zabytków
50	Mała Nieszawka	280	40-43	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
51	Mała Nieszawka	7	41-43	12	II wojna światowa	stanowisko strzeleckie	Gminna ewidencja zabytków
52	Nieszawka	281	40-43	0	schyłek paleolitu	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
					mezolit	punkt osadniczy	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków

53	Nieszawka	282	40-43	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					kultura łużycka	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
54	Nieszawka	283	40-43	0	kultura łużycka	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
55	Nieszawka	284	40-43	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
56	Nieszawka	285	40-43	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
57	Nieszawka	286	40-43	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
58	Nieszawka	287	40-43	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
59	Nieszawka	288	40-43	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
60	Nieszawka	289	40-43	0	wczesne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
61	Nieszawka	290	40-43	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
62	Nieszawka	291	40-43	0	neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
63	Nieszawka	292	40-43	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków

					neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					epoka brązu	osada	Gminna ewidencja zabytków
64	Nieszawka	293	40-43	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
65	Nieszawka	294	40-43	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
66	Wielka Nieszawka	2	40-42	1	późne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
67	Wielka Nieszawka	3	40-42	2	późne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
68	Wielka Nieszawka	4	40-42	3	neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
69	Wielka Nieszawka	5	40-42	4	neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późny okres lateński	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późny okres rzymski	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					nieokreślony	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
70	Wielka Nieszawka	6	40-42	5	nieokreślony	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków

					okres lateński	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					późne średniowiecze	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
71	Wielka Nieszawka	10	40-42	6	okres halsztacko-lateński	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
72	Wielka Nieszawka	12	40-42	7	późne średniowiecze	osada	Gminna ewidencja zabytków
73	Wielka Nieszawka	13	40-42	8	neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
74	Wielka Nieszawka	14	40-42	9	czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
75	Wielka Nieszawka	26	40-42	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
76	Wielka Nieszawka	27	40-42	0	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					kultura łużycka	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
77	Wielka Nieszawka	28	40-42	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
78	Wielka Nieszawka	29	40-42	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
79	Wielka Nieszawka	30	40-42	0	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
80	Wielka Nieszawka	31	40-42	0	okres halsztacki	osada	Gminna ewidencja zabytków

81	Popioły	2	41-44	1	schyłek neolitu - wczesna epoka brązu	osada	Gminna ewidencja zabytków
82	Popioły	3	41-44	2	schyłek neolitu - wczesna epoka brązu	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
83	Popioły	4	41-44	3	późne średniowiecze	osada	Gminna ewidencja zabytków
84	Popioły	3	42-43	4	neolit	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					schyłek neolitu - wczesna epoka brązu	osada	Gminna ewidencja zabytków
85	Popioły	4	42-43	5	epoka kamienia	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków
					czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
86	Popioły	5	42-43	6	neolit	osada	Gminna ewidencja zabytków
87	Popioły	6	42-43	7	czasy nowożytnie	osada	Gminna ewidencja zabytków
88	Popioły	7	42-43	8	schyłek neolitu - wczesna epoka brązu	śląd osadnictwa	Gminna ewidencja zabytków

W O J T
mgr Krzysztof Czarniecki